

Агульнанародныя словы ў структуры дыялектных фразеалагізмаў

М.А. Даніловіч

Даследчыкі адзначаюць, што вялікі працэнт дыялектнай фразеалогіі складаюць адзінкі, утвораныя са слоў агульных для літаратурнай мовы і гаворак [6, с. 81]. Паводле нашых падлікаў, фразеалагізмаў, усе кампаненты якіх узыходзяць да слоў агульнанародных, у беларускай дыялектнай мове прыкладана 80 %. Тлумачыцца гэта асабліва часта лексічнага складу гаворак, які, вобразна кажучы, выступае “сыравінай” для ўтварэння фразеалагізмаў: “нават пры вялікай колькасці дыялектных слоў у той ці іншай гаворцы агульнанародная лексіка пераважае” [2, с. 167]. Другую прычыну можна бачыць у тым, што фразеалагізмы часцей узнікаюць для абазначэння актуальных, штодзённых праяў чалавечага быцця на аснове тыповых вобразных абагульненняў і пад фразеалагізацыю падпадаюць найперш спалучэнні традыцыйных, агульнанародных слоў.

Якія групы агульнанароднай лексікі паводле яе часцінамоўнай прыналежнасці прадстаўлены ў кампанентным складзе фразеалагізмаў? У фразеаўтварэнні ўдзельнічаюць усе граматычныя разрады слоў, аднак удзельная вага кожнага з іх неаднолькавая. Статыстычны аналіз дыялектнай фразеалогіі паказаў, што сярод паўназначных часцін мовы самым “масавым” кампанентам фразеалагізмаў выступае назоўнік і самая нязначная роля належыць лічэбніку. Паводле колькасці і частаты ўжывання ў структуры фразеалагізмаў лексічныя адзінкі размяркоўваюцца ў парадку іх змяншэння ў такой іерархічнай паслядоўнасці: назоўнікі, дзеясловы, прыметнікі, прыслоўі, займеннікі, лічэбнікі. Дакладныя лікавыя суадносіны паміж імі ў беларускай дыялектнай фразеалогіі пакуль што вызначыць немагчыма, таму што адсутнічае поўны фразеалагічны слоўнік дыялектнай мовы, а сённяшнія фразеаграфічныя даведнікі адлюстроўваюць фразеалогію гаворак фрагментарна і метадычна неаднастайна. Аднак ёсць добрая магчымасць звярнуцца да літаратурнай фразеалогіі, сабранай у адносна поўным “Фразеалагічным слоўніку беларускай мовы” І.Я.Лепешавым (ФСБМ). У слоўніку змешчана 5755 фразеалагізмаў і звыш 1800 іх варыянтаў. Для ўтварэння ўсёй гэтай фразеалагічнай “масы” выкарыстаны, не ўлічваючы службовых часцін мовы, 3644 паўназначныя словы. Сярод іх назоўнікаў – 49 %, дзеясловаў – 34 %, прыметнікаў – 9 %, прыслоўяў – 6 %, займеннікаў – 1 %, лічэбнікаў – каля 1 %. Падобныя суадносіны, можна меркаваць, уласцівы і кампанентам дыялектнай фразеалогіі, якая ў межах нацыянальнай мовы грунтуецца на тых самых прынцыпах утварэння, што і літаратурная.

Як бачна з вышэй прыведзеных лічбаў, самымі шматлікімі ў складзе фразеалагізмаў выступаюць назоўнікі і дзеясловы, што адпавядае агульнай заканамернасці ўжывання гэтых часцін мовы. Статыстычныя даследаванні, праведзеныя І.Я.Лепешавым на матэрыяле слоўнікаў і тэкставых адрэзкаў, засведчылі, што “назоўнікі... і ў мове, і ў маўленні першынствуюць”, а “другое месца ў маўленні займаюць ужо дзеясловы” [7, с. 169].

Пры вывучэнні кампанентнага складу фразеалагізмаў першачарговымі паўстаюць наступныя пытанні: 1) словы якіх лексіка-семантычных груп падпалі пад фразеаўтваральныя працэсы; 2) якія лінгвістычныя і экстралінгвістычныя фактары абумоўліваюць удзел тых ці іншых лексічных адзінак ва ўтварэнні фразеалагізмаў.

Фразеалагічныя кампаненты паводле іх першапачатковага слоўнага значэння паддаюцца лексіка-семантычнай класіфікацыі. Правядзенне такой класіфікацыі ў межах усёй дыялектнай фразеалогіі – задача асобнага вялікага даследавання, таму абмяжуемся аналізам толькі назоўнікавых кампанентаў на матэрыяле фразеалагізмаў, змешчаных у “Слоўніку дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны” (СДФГ). Выбар гэтага слоўніка абумоўлены яго

арэальнай акрэсленасцю і дыферэнцыяльным характарам: у ім распрацавана дыялектная фразеалогія пэўнай лінгвагеаграфічнай тэрыторыі, невядомая літаратурнай мове.

У слоўніку налічваецца 2596 фразеалагізмаў і іх лексічных варыянтаў, утвораных са слоў, прыналежных да ўсіх вядомых часцін мовы, сярод якіх назоўнікаў – 1276 адзінак. З іх на долю ўласных імён і пазалітаратурных агульных назоўнікаў прыпадае адпаведна 81 і 361 слова. Да ліку агульнанаародных апелятыўных назоўнікаў належаць, такім чынам, 834 словы. Яны аб'ядноўваюцца ў пэўныя паняцційныя класы і лексіка-семантычныя групы.

I. Чалавек, яго фізічныя і маральныя якасці. У межах гэтага класа вылучаюцца асобныя групы:

1. Асабовыя назвы – 59: а) паводле роднасці і сваяцтва: *баба* (9) (тут і далей лічбай у дужках адлюстроўваецца частотнасць слова, калі яно зафіксавана ў слоўніку больш чым у трох фразеалагізмах), *бабка*, *бацька* (4), *брат*, *дзед*, *дзядзька*, *кум*, *матка*, *маці* (4), *ойча*, *прымак*, *радня*, *тата*, *цётка*, *цёшка*; б) паводле прафесіі, заняткаў, сацыяльнага становішча: *адвакат*, *балерына*, *жабрак*, *злодзей*, *кароль*, *майстар*, *матрос*, *пажарнік*, *поп* (4), *салдат*, *служка*, *стралец*, *шавец*; в) паводле нацыянальнай прыналежнасці: *жыд* (7), *латыш*, *немец*, *цыган*; і інш. Асобна можна вылучыць падгрупу субстантывавальных адзінак, якія называюць асобу паводле пэўных яе ўласцівасцей і якасцей: *багаты*, *галодны*, *голы*, *дурны* (9), *лысы* (4), *маладая*, *мёртвы*, *п'яны*, *сляпы* (6), *смаркаты*, *хворы*.

2. Назвы частак цела чалавека – 67. Прывядзём прыклады толькі сярэдне- і высокачастотных адзінак: *барада* (5), *бок* (8), *вока* (69), *вуха* (27), *галава* (60), *горла* (13), *губа* (5), *жывот* (8), *зуб* (32), *кішка* (6), *калена* (9), *косць* (12), *доб* (4), *мазгі* (10), *нага* (25), *нос* (18), *палец* (6), *плечы* (4), *пята* (11), *рот* (15), *рука* (18), *сэрца* (6), *скура* (5), *язык* (25).

3. Словы, якія называюць якасці і ўласцівасці чалавека – 5: *голос*, *душа* (12), *мова*, *розум* (5), *слова*.

4. Словы са значэннем псіхічна-фізічнага стану чалавека – 22: *бяды*, *жыццё*, *зграбнасць*, *нуда*, *нюні*, *смерць* (5), *сон*. Сюды прымыкаюць назвы хвароб, захворванняў, фізічных дэфектаў: *блямо*, *гуз*, *запаленне*, *каутун*, *кашаль*, *крываўка*, *паралюш*, *рвота*, *скула*, *струп*, *трасца*, *халера* (5), *хвароба* і інш.

5. Словы, якія абазначаюць маральныя паняцці – 9: *вера*, *доля*, *ліха*, *надзея*, *нядоля*, *вяшчасце*, *праўда*, *хітрасць*, *чэсць*.

II. Матэрыяльны свет, які акружае чалавека. Гэты паняцційны клас вызначаецца шматлікасцю слоў-кампанентаў і разнастайнасцю лексіка-семантычных груп.

1. Назвы прадметаў бытавога ўжытку – 132: *ануча* (5), *біч*, *бязмен*, *венік*, *вілы* (5), *вяроўка* (6), *граблі*, *грэбень*, *дзяркач*, *доўбня*, *драбіны*, *дубец*, *іголка*, *калодка*, *качалка*, *кій* (5), *кол* (12), *лапата*, *люлька*, *люстэрка*, *мяла*, *нож*, *палка*, *памяло*, *парасон*, *пуга* (6), *ражсон* (4), *рамушок*, *расчоска*, *ручка*, *серп*, *сякера*, *таўкач*, *трэска*, *церніца*, *цэп*, *чапяла*, *шпілька*, *шыла* і інш. Фразеаўтваральнай прадуктыўнасцю характарызуюцца словы, якія называюць посуд і іншыя ёмістасці для рэчаў: *апалонік*, *бочка* (13), *бутэлька*, *вадро*, *гаршчок*, *збан*, *кадушка*, *каробка*, *кацялок*, *кошык*, *лыжка*, *мех* (5), *міска*, *мяшок* (6), *патэльня*, *рэшата*, *самавар*, *слоік*, *торба* (13), *цэбар*, *чоп*, *шклянка* і інш.

2. Назвы адзення і яго дэталей – 33: *баішык*, *бот* (7), *галёш*, *гузік*, *кажух*, *каўнер* (5), *клаткі* (11), *падол*, *падэшва*, *пасталы*, *порткі*, *сандалі*, *сарочка*, *спадніца*, *трусцы*, *фрак*, *халява*, *штаны*, *шапка* (6), *шнуркі* і інш.

3. Назвы будынкаў, пабудовы, збудаванняў і іх частак – 44: *акно*, *бэлька*, *вароты* (5), *вугал*, *вышкі*, *вянец*, *гарышча*, *грэбля*, *дзверы* (6), *загарадка*, *камора*, *клямка*, *комін*, *круква*, *куток*, *лазня*, *манеж*, *мост*, *мур*, *паркет*, *парог*, *печ* (4), *плот* (12), *рама*, *свінарнік*, *страха*, *сяна* (4), *хата* (13), *хлеў*, *частакол* і інш.

4. Назвы транспартных сродкаў і іх дэталей – 25: *аброць*, *аглобля*, *аўтобус*, *букса*, *воз* (6), *гуж*, *дуга*, *дышла*, *калёсы*, *калясніца*, *кола*, *лодка*, *матацыкл*, *падвода*, *падкова*, *падсядзёлак*, *папруга*, *плыт*, *сядло*, *сані*, *хамут*, *шоры* (7) і інш.

5. Назвы жывёл і частак іх цела – 119. Часцей ужывальныя сярод іх наступныя: *баран*, *быха* (8), *бык* (6), *варона* (12), *верабей* (5), *вол* (8), *воўк* (11), *вош* (12), *вуж*, *заяц* (9), *жаба*

(23), кабыла (6), каза (11), капыт (7), карова (9), конь (17), кот (19), курыца (11), лыч, морда (4), муха (10), мыш (4), певень (5), пер'е (6), пятах (4), рак (7), рог (11), рыла (4), сабака (32), свіння (30), сука, сучка (11), хвост (29), цяля (5), шчаня, яйка (7), шкура (4).

6. Назвы раслін і іх частак – 71: арэх, асака, асіна, авёс, боб (4), бульба, вішня, галінка гарбуз, гарох (4), груша (6), грыб, былінка, бяроза, вярба, дзічка, дуб (6), дурнап'ян, жыта зерне, калода, каноплі, капуста, кветка, корч, крапіва, куст, ландыш, лапух, лён, мак (7), макаўка, маліны, мох, памідор, пень (10), перац (4), півоня, проса, пялёстак, ружа, рэпа (4) сухастой, трава, хрэн, чэмер, яблыня і інш.

7. Назвы рэчываў – 75: вада (23), вата, варэнне, водка, воск, воцат, гліна, грязь (4) гной, дзёгаць, жар, зацірка, золата, кава, каша, квас, кісель, клей, крупы, лапіца, лёд, лой малако (5), масла (5), маслянка, мачанка, медзь, мёд, мыла, мяса (4), памыі, пераліўкі пілавінне, попел, прысак, пясок, расол, рошчына, сала (5), смала (5), соль (6), хлеб (10), цеста шкло і інш.

8. Назвы ландшафтных аб'ектаў – 27: балота, бераг, возера, выган, вуліца, гара (6), дарога (10), зямля (10), крыніца, купіна, лужа, мора, мяжа, поле (4), сенажаць, яма і інш.

9. Назвы атмасферных з'яў і з'яў прыроды – 33: агонь (10), вецер (10), бура (5), гром, дождж, дым (5), зіма (5), мароз, неба, наветра, пагода, пярун (12), раса, снег (4), туман, хмара, цень, чад і інш.

III. Назвы з'яў сацыяльнай сферы – 68. Тут вылучаецца некалькі падгруп. Словы з агульным значэннем “грамадскія адносіны” абазначаюць пераважна фінансавыя эканамічныя, палітычныя рэаліі: банк, грош (5), дагавор, дзела, закон, капейка, кірмаш, пісьмо, пошта, пуцёўка, рубель (4), рынак, саветы, тавар, указ. Словы са значэннем “рэлігія, міфалогія” выступаюць назвамі боскіх і дэманічных сіл, царкоўных атрыбутаў: анёлак, Бог (Божжа) (24), грэх, дух (13), д'ябал, кара, крыж, малітва, пацеры, пекла, сатана, споведзь, цуд, чорт (53). Нешматлікімі з'яўляюцца групы слоў, семантычна звязаных з народным абрадамі, гульнямі, забавамі: бубен, гармонік, дуда, дудка, канькі, перагляды, сваты, скрыпка, смычок, танцы, туз; культурай і навукай: акадэмія, артыкул, газета, зэт, кніга, літара, шытак; ваеннай справай: бомба, пісталет, фронт.

IV. Назвы абстрактных паняццяў – 30. Гэтае нешматлікае аб'яднанне ўключае ў сябе словы пераважна са значэннем прасторы і часу: век, вырай, гак, год, дзень, канец, май, месяц, метр, мінута, ноч (5), пара, пятніца, свет (16), серада, суткі, чацвер; апрадмечаным дзеянняў: вячэра, заварот, змена, рамонт, снаданне, тормаз, хвала.

Акрамя названых, сустракаюцца адзінкавыя назоўнікі, якія не ўпісваюцца ў пералічаныя лексіка-семантычныя групы. Такіх назоўнікаў у складзе прааналізаваных фразеалагізмаў выяўлена 15 адзінак.

Прыклады паказваюць нераўнамернае колькаснае напаўненне лексіка-семантычных аб'яднанняў слоў, якія ўдзельнічаюць ва ўтварэнні фразеалагізмаў. Нешматлікімі з'яўляюцца асабовыя і абстрактныя назоўнікі. Перавагу маюць групы канкрэтных назоўнікаў, якія абазначаюць часткі цела чалавека і матэрыяльныя аб'екты, што акружаюць чалавека. Глумачыцца гэта механізмам стварэння вобразнасці, якая выступае асновай фарміравання і жыцця фразеалагізмаў. Як адзначае В.М.Макиенка, “сіла вобраза – у яго канкрэтнасці, цеснай сувязі з кантэкстам у шырокім сэнсе слова. Чым канкрэтнейшае ўяўленне, што адлюстроўваецца прамым значэннем спалучэння, тым мацнейшая супярэчнасць паміж прамым і пераносным яго значэннямі. Натуральна таму чакаць, што найбольшую здольнасць да фразеалагізацыі маюць тыя свабодныя спалучэнні слоў, якія адлюстроўваюць канкрэтныя з'явы матэрыяльнай рэчаіснасці” [9, с. 163].

Вобразнасць грунтуецца на супастаўленні неаднародных прадметаў. Чым больш аддалены прадметы, тым ярчэйшая вобразнасць пры пераносе назвы аднаго з іх на другі. Гэта асаблівасць праяўляецца ў тым, што рэальнае значэнне фразеалагізмаў, якое мае пераважна антрапацэнтрычную, “чалавечую” адрасаванасць, фарміруецца праз вобразныя пераносы з “нечалавечых” сфер – свету жывёл, раслін, бытавых, геаграфічных аб'ектаў і інш. Зразумела,

і колькасць слоў, адпаведных гэтым сферам, пераважае ў кампанентным складзе фразеалагізмаў.

Тэарэтычна любое паўназначнае слова, семантычна спалучальнае з іншымі словамі, можа рэалізавацца ў якасці фразеалагічнага кампанента. Аднак на практыцы далёка не ўсе агульнанаародныя словы аднолькава выкарыстоўваюцца ў фразеалагізмах. Адны сустракаюцца ў шматлікіх фразеалагізмах, другія – у адзінкавых, трэція вядомы толькі за межамі фразеалагізмаў. У сувязі з гэтым можна весці гаворку пра “фразеаўтваральныя магчымасці” [4], “фразеаўтваральную прадуктыўнасць” [1, с. 6] лексікі.

З экстралінгвістычнага боку фразеаўтваральная прадуктыўнасць слова залежыць ад актуальнасці абзначанай ім з’явы. Шэраг рэалій, напрыклад чалавек, як біялагічны аб’ект і інтэлектуальная асоба, быт, вытворча-гаспадарчая сфера, навакольнае асяроддзе, спрадвечу займаюць цэнтральнае месца ў супольнасці людзей. Менавіта гэтыя рэаліі – асноўная пазамоўная крыніца фразеалогіі. Абслугоўваюцца яны пераважна традыцыйнымі словамі, якія ўжо даўно сталі агульнанаародным набыткам. Зразумела, фразеаўтваральныя паказчыкі такіх слоў найвышэйшыя. Нават звычайныя назіранні прыводзяць да высновы: ядро фразеалагічных кампанентаў утвараюць лексічныя адзінкі, якія з’яўляюцца асновай слоўніка беларускай нацыянальнай мовы.

Фразеаўтваральныя магчымасці слова залежаць ад месца яго ў адносінах да цэнтра лексіка-семантычнай групы: “Найвышэйшай ступенню ФП валодаюць словы, што складаюць ядро той ці іншай ЛСГ, бо яны маюць найбольш шырокі спектр асацыятыўных сувязей, якія найлепшым чынам адпавядаюць задачы ідэнтыфікацыі і захавання сувязей паміж адзінкамі лексікона” [1, с. 7]. Прыкладзём асобныя базавыя словы некаторых лексіка-семантычных груп: “вадкія рэчывы” – *вада*, “будынкі” – *хата*, “агароджа” – *плот*, “драўляны посуд” – *бочка*, “тужавыя транспартныя сродкі” – *воз*, “палатняныя прадметы для захоўвання сыпучых цел” – *мяшок*, *мех*, *торба*. Гэтыя словы, як засведчылі вышэй пададзеныя лікавыя паказчыкі, сустракаюцца ў значнай колькасці фразеалагізмаў. Прыклады з кампанентам *вада*: *Бог воду вьязе*, *гаўкаць на ваду*, *будзе тапіцца і вады не пазычыць*, *вывесці на халодную ваду*, *кіем на вадзе пісана*, *на гару ваду насіць*, *на халодную ваду*, *на вадзе хадзіць і вады прасіць*, *пусціць жабу ў ваду*, *сёмая вада на кісялі*, *як агонь з вадою*, *як агонь у ваду*, *як бічам на вадзе*, *як вада змыла*, *як вады напіцца*, *як рыба з вадой*, *як у ваду плюнуць*, *як у рэшаце вада*, *як у рэшаце вады*, *як чорт у ваду плюнуў* і інш.

З аддаленнем слоў лексіка-семантычнай групы ад яе цэнтра памяншаецца і іх фразеаўтваральны патэнцыял, “паколькі ў напрамку да перыферыі адбываецца ўскладненне і “згасанне” інварыянтнага значэння дадзенай ЛСГ, што тлумачыцца ўздзеяннем на перыферыйныя адзінкі семантыкі сумежных ЛСГ” [1, с. 7]. Так, у лексіка-семантычнай групе “вадкія рэчывы” з дамінантай *вада* перыферыйнымі выступаюць, напрыклад, такія словы, як *воцат*, *квас*, *памыі*, *пераліўкі*, *піва*, *расол*. Яны зафіксаваны ў адзінкавых фразеалагізмах: *захацелася кабыле воцату*, *квас не пераліўкі*, *як памыямі абліты*, *піва ў бочцы таўчы*, *як расолам умыты*.

Актыўна праяўляюць сябе пры ўтварэнні фразеалагізмаў мнагазначныя словы. Напрыклад, назоўнікі *душа*, *зямля*, *свет* характарызуюцца складаным семантычным аб’ёмам. Знаходзім іх у шэрагу фразеалагізмаў: *душа вяне*, *з камарову душу*, *(біць) і душу слухаць*, *святая душа*; *гатоў увесь свет забраць*, *дурата свету*, *не знаць на якім свеце жыць*, *свет згарэўся*; *зямлю накараміць*, *каб прымеў бы то з зямлі лізаў бы*, *смярдзець зямлёй*, *як неба з зямлёй* і інш. Вялікая колькасць фразеалагізмаў у беларускай мове ўтворана з дапамогай полісемічна багатых дзеясловаў *браць*, *ведаць*, *даць*, *ісці*, *насіць*. Разгалінаваная семантычная структура слова пашырае яго спалучальныя магчымасці, дазваляе ўтвараць з ім разнастайныя сінтаксічныя адзінкі, якія могуць фразеалагізавацца.

Высокай фразеаўтваральнай прадуктыўнасцю характарызуюцца словы, надзеленыя сімвалічным значэннем. Сімвалы, што ўзніклі ў лексічнай сістэме, у адрозненне ад звычайных слоў, па прычыне агульнасці сваёй семантыкі зазанаюць павышанае прыцягненне з боку сямантычных адзінак. Стаўшы фразеалагічнымі кампанентамі, сімвалы “захоўваюць сваё

значэнне” [5, с. 89], “з’яўляюцца семантычнай дамінантай, здольнай задаваць сэнс цэлага” [10, с. 157].

Найбольш агульныя сімвалічныя значэнні з пункту гледжання народнай філасофіі належаць словам *Бог* і *чорт*. Першае з’яўляецца сімвалам добрага, станоўчага, другое – кепскага, злага, ліхога. У беларускай дыялектнай мове гэтыя словы, асабліва другое, уваходзяць у структуру соцень фразеалагізмаў, удзельнічаючы ў стварэнні самых розных фразеалагічных вобразаў: *Божа сцеражы* (СПЗБ), (прасіць) *жывым Богам* (БФ), *к Богу ў рай* (ЗНФ), *мець Бога ў жываце* (СДФГ), *як у Бога за дзвярыма* (СБНФ); *з чортам у адной лазні памыўся, чорт укінуць у хату* (СДФГ), *чорт за душу грошы прынёс каму* (Fed.), (патрэбны) *як чорту пацеры* (ЗНФ) і інш.

З’яўляючыся сімваламі–“антаганістамі”, словы *Бог* і *чорт* нярэдка надаюць фразеалагізмам адной мадэлі супрацьлеглую канатацыю: *Бог ведае што – чорт ведае што*, *Бог з табой – чорт з табой*, *Бог нясе – чорт нясе*, *Бог яго ведае – чорт яго ведае*. Найбольш выразна супрацьпастаўленне гэтых сімвалаў праяўляецца пры ўтварэнні фразеалагічных антонімаў: (у хаце) *Бог жыве ‘ўсё добра, згода, лад і парадак’ – чорт жыве ‘сваркі, разлад, непарадак’* (СДФГ). Цікавая ў гэтых адносінах інтэрпрэтацыя сімвалаў і пабудаваных пры іх дапамозе фразеалагізмаў самімі носьбітамі гаворак: – *У гэтай хаце заўсёды чорт жывець. крык, шум, сварка, у міры жыць ні могуць. – А чаму чорт? – Ну, як чаму... Калі ні Бог, то чорт, дзе німа Бога, там – чорт*. Горшавічы Астр. (СДФГ).

Некаторыя фразеалагізмы заснаваны на антытэзе, калі ў адным кантэксце сутыкаюцца абодва сімвалы. Яскравым прыкладам з’яўляецца агульнанародны выраз *ні Богу свечка ні чорту качарга*. Параўн. таксама дыялектныя: *ні Бог ні чорт ні шалёны, чорт не ўзяў, а Богу не патрэбны, чорт не возьме, а Богу не трэба* (Fed.).

Сімвалічна маркіраваным кампанентам становяцца словы пэўных тэматычных груп. У першую чаргу гэта саматызмы і заатызмы.

Назвы частак цела чалавека сімвалізуюць наступныя якасці і ўласцівасці: *вока* – “здольнасць бачыць, заўважаць”, *вуха* – “здольнасць чуць, заўважаць”, *галава* – “разумовыя здольнасці”, *горла* – “прагнасць”, *зуб* – “варожасць”, *нага* – “рух”, *нос* – “цікаўнасць”, *плечы* – “апора, падтрымка”, *рука* – “улада”, *язык* – “балбатлівасць” і інш. Асобныя прыклады з СДФГ: *взьмі вочы ў прыгаршчы, праходзіць міма вушэй, дайці да галавы, воўчае горла, скрыпец зубамі, зрабіць ногі, без спросу не сунь носу, язык паласкаць*.

Сімваламі “жывёльнага” паходжання сталі, напрыклад, словы *баран* – “тупасць”, *варона* – “нехлямяжнасць”, *вол* – “працавітасць”, *вош* – “цяжкае жыццё, выпрабаванні, нястачы”, “назойлівасць”, *жаба*, *рапуха* – “няўклюднасць”, *заяц* – “палахлівасць”, *карова* – “нязграбнасць, неразваротлівасць”, *кот* – “шкадлівасць”, “распуснасць”, *муха* – “фізічная слабасць”, *рак* – “марудлівасць”, *сабака* – “зласлівасць, злараднасць”, *свіння* – “неахайнасць”, “непрыстойнасць, несумленнасць”, *сучка* – “звяглівасць”, *рогі* – “упартасць”.

У складзе фразеалагізмаў прысутнічаюць таксама сімвалы, адпаведныя іншым тэматычным групам лексікі.

Крытэрыем вызначэння сімвалічнасці кампанента з’яўляецца рэгулярнасць яго выкарыстання. “Каб выступаць сімвалам, кампанент павінен уваходзіць не менш чым у дзве ФА, сімвалізуючы адно і тое ж” [3, с. 45]: *агонь* – “разбуральная сіла” (*загарэцца агнём, кідаць агонь у хату, падліваць жару ў агонь, як агонь з вадою*), *воз* – “вялікая колькасць чаго-н.” (*коз цэлы воз і людзей загарадку* (нагаварыць), *хоць возам вывозь, як на жыдавым возе*), *затычка* – “нязначнасць, нікчэмнасць” (*затычка ад гнілой бочкі, затычка ад дзірак, затычка ад пустой бутэлькі, як затычка ад воза*), *кішэнь* – “грашовыя сродкі” (*захварэць на кішэнь, стукнуць па кішэні, сядзець у кішэні чыёй*), *лапаць* – “нізкае сацыяльнае становішча” (*накрыцца латцем, служба ў лапцях, у лапцях ды на паркету*), *мех*, *мяшок* – “вялікая колькасць чаго-н.” – *мех і торбу* (нагаварыць), *пхаць як у благі мяшок, тры мяхі пад завязкі*).

Адзначаныя асаблівасці лексічных адзінак робяць іх найбольш ужывальнымі ў маўленні. Можна сцвярджаць, што з узростаннем частотнасці слова павялічваецца яго фразеаўтваральны патэнцыял. Гэта пацвярджаюць факты статыстычнай лінгвістыкі. Так, амаль

усе прыведзеныя намі раней назоўнікавыя кампаненты з СДФГ, пазначаныя лічбай 4 і вышэй, у “Частотным слоўніку беларускай мовы” Н.С.Мажэйкі і А.Я.Супруна [8] уваходзяць у лік тысячы найбольш частотных слоў беларускай гутарковай мовы.

Такім чынам, фразеаўтваральная актыўнасць слова залежыць ад яго актуальнасці, месца ў адносінах да цэнтры лексіка-семантычнай групы, семантычнага аб’ёму, этнакультурнай сімвалічнай канатацыі, частаты ўжывання ў маўленні. Фразеалогія ў цэлым абслугоўваецца традыцыйнымі агульнаўжывальнымі словамі. Словы позняга паходжання выключна рэдка ўцягваюцца ў структуру дыялектных фразеалагізмаў. Напрыклад, у СДФГ толькі адзінкавыя фразеалагізмы маюць у сваім складзе словы, што з’явіліся ў лексіцы беларускай дыялектнай мовы на працягу апошняга стагоддзя: *аўтобус, гаргаз, кардан, лакатары, паркет, педаль, пуцёўка, трамплін* – як *Франак у аўтобусе, як Маня з гаргазу, дзяржы кардан, лакатары наставіць, у латцях ды на паркету, круціць педаль, выцісаць пуцёку напрамую, раскатаць губу трамплінам*.

Умоўныя скарачэнні

БФ – Янкоўскі Ф. Беларуская фразеалогія. – Мн., 1968; ЗНФ – Лепешаў І.Я. З народнай фразеалогіі. – Мн., 1991; ЛСГ – лексіка-семантычная група; СБНФ – Мяцельская Е.С., Камароўскі Я.М. Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі. – Мн., 1972; СДФГ – Даніловіч М.А. Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны. – Гродна, 2000; СПЗБ – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. У 5 т. – Мн., 1979 – 1986; ФП – фразеаўтваральны патэнцыял; ФСБМ – Лепешаў І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы. У 2 т. – Мн., 1993; Fed. – Federowski Michal. Lud bialoruski. T. 4. – Warszawa, 1935.

Abstract

The author considers nationwide lexicon which became a component of phraseological units. The author gives detailed lexical and semantic classification of common public nouns which became components of phraseological units.

Літаратура

1. Алефференко Н.Ф. Фразеологические аспекты ядерно-периферийных отношений в лексике // Ядерно-периферийные отношения в области лексики и фразеологии (на материале русского языка): Респ. межвуз. науч. конф. 20 – 23 мая 1991 г.: Тез. докл. Ч. I. – Новгород, 1991. – С. 6 – 8.
2. Блінава Э., Мяцельская Е. Беларуская дыялекталогія. – Мн., 1980.
2. Бурова Н.Е. В поисках языковых признаков компонента-символа ФЕ // Ядерно-периферийные отношения в области лексики и фразеологии (на материале русского языка): Респ. межвуз. науч. конф. 20 – 23 мая 1991 г.: Тез. докл. Ч. I. – Новгород, 1991. – С. 42 – 45.
3. Гюльмагомедов А.Г. К вопросу об изучении фразеологических возможностей лексики (на материале русского языка) // Вопросы фразеологии. Вып. 14: Сб. науч. трудов. – Самарканд, 1979. – С. 61 – 69.
4. Жуков В.П. Метод фразеологической аппликации и явление переходности в области фразеологии // Ядерно-периферийные отношения в области лексики и фразеологии (на материале русского языка): Респ. межвуз. науч. конф. 20 – 23 мая 1991 г.: Тез. докл. Ч. I. – Новгород, 1991. – С. 87 – 90.
5. Ивашко Л.А. Очерки русской диалектной фразеологии. – Л., 1981.
6. Лепешаў І.Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні. – Гродна, 2002.
7. Мажаўка Н.С., Супрун А.Я. Частотны слоўнік беларускай мовы: Гутарковая мова: 3551 слова. – Мн., 1989.
8. Мокиенко В.М. Славянская фразеология. – М., 1989.

9. Черкасова И.Н. Символьный компонент как элемент ВФ фразеологизмов // Ядерно-периферийные отношения в области лексики и фразеологии (на материале славянских, германских и романских языков).: Респ. межвуз. науч. конф. 20 – 23 мая 1991 г.: Тез. докл. Ч. II – Новгород, 1991. – С. 157 – 160.

Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Янкі Купалы

Паступіў у друк 14.01.03

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ имени Ф.СКОРИНЫ